

Political and Military Strategies of Badh ibn Dustak against Adud al-Dawla and Samsam al-Dawla Buwayhid with an Emphasis on Ibn Khaldun's Historical Model

Sakineh Saeidi¹✉ Ali Akbar Abbaspour²

1. (Corresponding Author), Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Faculty of Humanities, Az.C., Islamic Azad University, Azadshahr, Iran. E-mail: s.saeidi2007@iau.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Faculty of Humanities, Az.C., Islamic Azad University, Azadshahr, Iran. E-mail: dr.ali1346@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 19 Augu 2025

Received in revised form: 22 Octo 2025

Accepted: 27 Octo 2025

Published online: 6 Nove 2025

Key word:

Badh, Adud al-Dawla, Samsam al-Dawla, Ibn Khaldun's, Historical model.

Extended Abstract

ABSTRACT

This study examines the political and military strategies of Badh ibn Dustak in his encounters with 'Aḍud al-Dawla and Samsam al-Dawla of the Buwayhid dynasty, analyzing them through Ibn Khaldun's theoretical model. The research investigates how Badh, during a period marked by the weakening of Buyid authority and the succession crisis after 'Aḍud al-Dawla's death, succeeded in building a local power base and resisting Buyid pressure. Using primary historical sources and a descriptive-analytical approach, the study shows that Badh's rise coincided with the structural decline of the Buyids. Social unrest, the strategic character of frontier regions, and the power vacuum created after 'Aḍud al-Dawla's death enabled him to expand his influence. Badh strengthened his position by securing local support, adopting pragmatic policies—especially his alliance with the Byzantine Empire—and employing irregular warfare suited to the rugged terrain. These measures increased his legitimacy despite opposition from the Abbasid caliphate. In contrast, 'Aḍud al-Dawla and Samsam al-Dawla relied on conventional, centralized military methods that proved ineffective in frontier environments. The comparative analysis demonstrates that exploiting central-state weakness, mobilizing local solidarity, and using frontier conditions effectively can facilitate the emergence of local polities, an outcome consistent with Ibn Khaldun's theory of power formation.

Introduction

The emergence of the Marwanid state in Diyarbakır in the late fourth/tenth century represents a significant yet understudied episode in northern Mesopotamian history. Before Badh ibn Dustak, Kurdish tribes in the region lacked a unifying authority and remained subordinate to Buyid amirs and Abbasid caliphs, reflecting the broader asymmetry between Baghdad and its frontier territories. The weakening of Buyid authority—especially after the death of ‘Aḍud al-Dawla—opened space for local state formation. Within this context, Badh, originally a frontier fighter (ghāzī), transformed a peripheral tribal base into a principality. This development was enabled by social discontent, administrative neglect typical of frontier regions, Diyarbakır’s strategic position between Iraq and Anatolia, and the Buyids’ diminishing coercive capacity. These conditions align with Ibn Khaldun’s model of frontier-based state formation. Given the limited previous scholarship, this study fills a gap by analyzing how Badh’s political and military strategies enabled the rise of the Marwanid state and situating these developments within Ibn Khaldun’s broader theory.

Materials & Methods

The study employs a descriptive–analytical method using early Islamic historiographical sources such as Ibn al-Athīr, Ibn al-Azraq al-Fāriqī, and Ibn Khaldūn. Narrative evidence concerning Badh’s career, campaigns, and encounters with ‘Aḍud al-Dawla and Samsam al-Dawla was extracted and organized chronologically, then analyzed through Ibn Khaldun’s components: frontier dynamics, ‘asabiyya, phases of state formation, and central decline.

A comparative approach highlights contrasts between Badh’s flexible, alliance-oriented strategies and the Buyids’ centralized military model, helping explain why Badh succeeded where the Buyids failed to maintain control over northern Mesopotamia.

Discussion of Results & Conclusions

The findings show that Badh’s rise can only be fully understood within the structural weakness of the Buyid state and the unique conditions of the frontier zone. Diyarbakır, situated far from the Buyid capital and embedded in rugged terrain, exemplifies Ibn

Khaldun's thesis that central authority weakens progressively toward the peripheries. Administrative negligence, abusive taxation by distant Buyid governors, and the influx of disaffected groups fostered a localized 'asabiyya that Badh successfully harnessed. His ability to unite Kurdish clans was itself a manifestation of the kind of collective solidarity that Ibn Khaldun regarded as the engine of political transformation.

Militarily, Badh's adoption of irregular warfare, mobility, and defensive use of mountainous terrain reflected an acute understanding of frontier warfare. These tactics repeatedly neutralized the Buyids' conventional military superiority. For example, in the battles of Bajlā and Ṭūr 'Abdīn, Badh relied on ambush tactics and knowledge of the terrain to withstand Buyid advances. While he was eventually killed in battle, his initial campaigns significantly shifted the balance of power and facilitated the consolidation efforts of his successors.

Politically, Badh's strategic alliance with the Byzantine Empire demonstrates pragmatic statecraft. Unlike the Buyids—who viewed the Byzantines solely as adversaries—Badh used diplomacy to secure external legitimacy, stabilize his borders, and access material assistance. This diplomacy demonstrates a practical application of Ibn Khaldun's argument that emerging frontier states rely on flexible alliances to compensate for material inferiority.

In contrast, 'Aḍud al-Dawla and Samsam al-Dawla adhered to a classical centralized model: large, slow-moving armies, hierarchical command structures, and little adaptation to local conditions. Their horizons were shaped by the structural priorities of imperial rule—taxation, centralized coercion, and symbolic sovereignty. As Ibn Khaldun predicts, such strategies become ineffective in peripheral regions where the logistical reach of the center is weakened. Their inability to subdue Diyarbakır was thus not merely a tactical failure but the result of structural contradictions in imperial governance.

In conclusion, Badh ibn Dustak's political and military strategies closely parallel Ibn Khaldun's historical model of state formation. His rise was facilitated by the structural weakness of the Buyids, the socio-geographical dynamics of

frontier zones, and the mobilization of local solidarity. While Buyid conventional policies proved ineffective in the borderlands, Badh's adaptive strategies enabled the emergence of a durable local polity. The study contributes to existing scholarship by offering the first analytically grounded explanation of Badh's rise through the combined lens of historical narrative and Ibn Khaldun's theory, demonstrating how peripheral actors can shape regional political orders during periods of imperial decline.

References

- Abbaspour, S. A., & Tafazolli, A. (2012). Tabyin-e rahbordhā-ye nezāmi-ye Saljuqiyan dar barābar-e Kordhā-ye Bani Marwan. *Feqh, Tarikh, va Tamaddon*, 66–88. [In Persian]
- al-Dhahabi, Shams al-Din. (1364 AH). *Duwal al-Islam*. Hyderabad: Dar al-Ma'arif al-'Uthmaniyyah. [In Arabic]
- Amir Shahkarami, M., Montazer al-Ghaem, A., & Pirmardian, M. (2022). Application of Ibn Khaldoun's method in criticizing Al-Baladhuri's news about the conquest of Qutaiba ibn Muslim Bahili in Transoxiana(Mawra al-Nahr). *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 16 (30), 113–135. [In Persian]
- Antaki, Yahya ibn Sa'id. (1990). *Tarikh al-Antaki al-ma'ruf bi-silat Tarikh Utikha* ('U. Tadmarī, Ed.). Lebanon: Harous Press. [In Arabic]
- Ashpuler, Bertold. (1990). *Tarikh-e Iran dar qurun-e nakhostin-e Islami* (J. Falāṭuri, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Badlisi, Sharaf Khan. (1985). *Sharafnama*. Tehran: Mo'asseseh-ye Motbu'ati-ye Elmi. [In Persian]
- Bosworth, Clifford Edmund. (1992). *Selseleh-hā-ye Eslāmi* (F. Badra'i, Trans.). Tehran: Institute for Cultural Studies. [In Persian]
- Farkhi, Y., & Aminpour, A. (2018). Shah Isma'il, Kurdish emirates and the loss of Diyarbakir from Iran. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 12(22), 109–132. [In Persian]
- Fawzi, Faruq 'Umar. (1998). *al-Khilafah al-'Abbāsiyyah* (Vol. 2). Palestine: Dar al-Sharq. [In Arabic]
- Frye, R. N., et al. (1993). *Tarikh-e Iran* (H. Anusheh, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
-

- Ghazali. (1937). *Nasihah al-muluk* (Homa'i, Ed.). Tehran. [In Arabic]
- Hillenbrand, Carole. (1991). *Marwanids*, *Encyclopaedia of Islam*, new edition, e.j.brill, v.v, pp,626-627.
- Hugh, Kennedy. (1986). *The prophet and the age of the caliphates*, London, Longman, New York.
- Ibn al-Athir, 'Ali ibn Abi Karam. (1989/1408). *al-Kamil fi al-tarikh* ('A. Shiri, Ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Ibn al-Athir, 'Izz al-Din Abu al-Hasan 'Ali ibn Abi Karam al-Shaybani. (n.d.). *al-Tarikh al-bahir fi al-dawlah al-Atabikiyyah bi'l-Mawsil* ('A. A. Taylimat, Ed.). Cairo: Dar al-Kutub al-Hadithah. [In Arabic]
- Ibn al-Azraq, Ahmad ibn Yusuf. (2007). *Tarikh Mayyafariqin "Diyar Bakr"* (B. A. 'Awd, Ed.; Qarchanlu, Trans.). Tehran: Jihad Daneshgahi. [In Arabic]
- Ibn al-'Ibri, Abu al-Faraj. (1985). *Tarikh mukhtasar al-duwal* (M. A. Tajpur & H. Riyazi, Trans.). Tehran: Ettelaat. [In Arabic]
- Ibn al-Wardi, Zayn al-Din 'Umar. (1417 AH). *Tarikh Ibn al-Wardi*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Balkhi, Abu Zayd Ahmad ibn Sahl. (1921). *Farsnama* (L. Strenge & Nicholson, Eds.). Leiden. [In Persian]
- Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman. (1985). *Tarikh* (A. Ayati, Trans.). Tehran: Institute for Cultural Studies. [In Arabic]
- Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman. (1990). *Muqaddimah* (M. Parvin Gonabadi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Arabic]
- Imanpour, M. T., Yahyaei, A., & Jahan, Z. (2016). The Revival of Ancient Iranian Culture in Buyids Period: The Legitimacy of State. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 10(19), 31–50. [In Persian]
- Khazari, Ahmad Reza. (2005). *Tarikh-e khilafat-e 'Abbasi az āghāz tā pāyān-e Al-e Buyeh*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Khudari Bek, Muhammad. (2005). *Muhadarat tarikh al-umam al-islamiyyah*. Beirut: Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Mansfield, Peter. (2006). *Tarikh-e Khāvar-e Miane* ('Abd al-'Ali, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
-

- Metz, Adam. (1983). *Tamaddun-e Islami dar qarn-e chahārom-e hijri* (A. Zakaavati Qaraqzlu, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Monfared, Afsaneh. (n.d.). *Bād-e Kurd*. In *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Eslām* (Vol. 1, pp. 190–191). [In Persian]
- Musili, Munzir. (1995/1416). *al-‘Arab wa al-Akrad*. Beirut: Dar al-‘Adwan al-‘Arabi. [In Arabic]
- Rousta, J. (2013). Analysis of how the power of a local Dynasty Danishmendid in Anatolia. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 7(13), 17–36. [In Persian]
- Rudhrawari, Muhammad ibn Husayn. (2003/1424). *Dhail Tajārib al-umam*. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Samer, Faisal. (2009). *Dawlat-e Hamdaniyan* (A. Zakaavati Qaraqzlu, Trans.). Qom: Howzeh & Daneshgah. [In Persian]
- Shabankare’i, Muhammad ibn ‘Ali. (1984). *Majma‘ al-ansāb* (M. H. Mohaddeth, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shuk‘ah, Mustafa. (1959). *Sayf al-Dawlah al-Hamadani*. Cairo: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Taqqush, Muhammad Suhayl. (2006). *Dawlat-e ‘Abbasiyan* (H. Joodaki, Trans.). Qom: Howzeh & Daneshgah. [In Persian]
- Zaki, Muhammad Amin. (1936). *Khulasat tarikh al-Kurd wa Kurdistan*. Cairo: Matba‘at al-Sa‘adah. [In Arabic]

Cite this article: Saeidi, Sakineh & Abbaspour, Ali Akbar (2025) *Political and Military Strategies of Badh ibn Dustak against Adud al-Dawla and Samsam al-Dawla Buwayhid with an Emphasis on Ibn Khaldun’s Historical Model*. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.37. p. 107-135.

 10.22111/JHR.2025.52665.3811

© The Author: **Seyed Mansour Emami Meybodi**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

راهبردهای سیاسی و نظامی باد بن دوستک در برابر عضدالدوله و صمصام الدوله بویهی با تاکید بر الگوی تاریخی ابن خلدون

سکینه سعیدی^۱ ✉ علی اکبر عباسپور^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد آزادشهر، آزادشهر، ایران. رایانامه: s.saeidi2007@iau.ac.ir

۲. استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد آزادشهر، آزادشهر، ایران. رایانامه: dr.ali1346@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

باد بن دوستک،

دیار بکر،

آل بویه،

عضدالدوله،

صمصام الدوله،

ابن خلدون،

بنی مروان،

جستار حاضر قصد دارد ضمن بررسی و تحلیل راهبردهای سیاسی و نظامی «باد بن دوستک» - بنیان‌گذار حکومت بنی مروان در دیاربکر - در مواجهه با عضدالدوله و صمصام‌الدوله بویهی به تحلیل کنش‌های وی در چارچوب الگوی تاریخی ابن‌خلدون بپردازد. پرسش اصلی پژوهش‌این پژوهش آن است که: باد بن دوستک چگونه و با اتکا به چه الگوهای سیاسی - نظامی توانست در بستر ضعف ساختار مرکزی آل‌بویه و بحران جانشینی پس از مرگ عضدالدوله، زمینه تأسیس حکومتی محلی را فراهم آورد و در برابر سیاست‌های نظامی متمرکز بویه‌پیمان ایستادگی کند؟ این پژوهش متکی بر منابع تاریخی و روش توصیفی - تحلیلی نشان می‌دهد که شکل‌گیری قدرت باد در بستر انحطاط تدریجی حکومت مرکزی آل‌بویه و با تکیه بر نارضایتی اجتماعی، موقعیت جغرافیایی ویژه ثغور، و فرصت ناشی از خلا قدرت پس از درگذشت عضدالدوله رخ داد. باد با اتخاذ سیاست‌های واقع‌گرایانه، از جمله اتحاد با امپراتوری روم، و اجرای جنگ‌های نامنظم در مناطق صعب‌العبور، توانست به‌رغم مخالفت خلافت عباسی، مشروعیت و نیروی مردمی لازم برای تأسیس حکومتی محلی را فراهم آورد. در مقابل، عضدالدوله و صمصام‌الدوله دیلمی با رویکرد متداول نظامی و تمرکزگرایانه به مقابله برخاستند؛ اما به‌دلیل محدودیت نفوذ در ثغور - مطابق با الگوی تاریخی ابن‌خلدون - و نیز مواجهه با بحران‌های داخلی، موفقیتی پایدار کسب نکردند. این مقاله با تحلیل تطبیقی این دو راهبرد نشان می‌دهد که چگونه بهره‌گیری از ضعف ساختارهای مرکزی، توان مردمی و اقتضائات نواحی مرزی می‌تواند زمینه‌ساز ظهور دولت‌های محلی شود؛ همان‌گونه که ابن‌خلدون آن را در نظریه انتقال قدرت و نقش ثغور تبیین کرده است.

استناد: سعیدی، سکینه و عباسپور، علی اکبر (۱۴۰۴) راهبردهای سیاسی و نظامی باد بن دوستک در برابر عضدالدوله و صمصام الدوله بویهی با تاکید بر

الگوی تاریخی ابن‌خلدون، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷- پاییز و زمستان، ص ۱۰۷-۱۳۵.

 10.22111/JHR.2025.52665.3811

© نویسندگان . سکینه سعیدی و علی اکبر عباسپور

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

تا قرن چهارم هجری در میان قبایل کُرد در بین النهرین به ویژه در دیاربکر رهبر شایسته‌ای وجود نداشت تا بتواند کُردها را در رسیدن به قدرت متحد سازد، به همین سبب کُردها تحت سلطه آل بویه و خلفای عباسی بودند. عواملی نظیر: ضعف خلافت عباسی که پیامد عوامل متعدد نظیر سلطه آل بویه بر ایران بود، و نیز بروز نخستین نشانه‌های ضعف امرای آل بویه در پی اختلافات داخلی مدعیان قدرت که پس از درگذشت عضدالدوله رخ نمود، به کُردهای بنی مروان فرصت داد تا به تأسیس حکومتی محلی در دیاربکر بپردازند.

در نیمه دوم قرن چهارم هجری (۳۷۲ق/۹۸۲ م)، دولت بنی مروان در دیاربکر به دست ابو عبدالله حسین بن دوستک، ابوشجاع، یا باد تأسیس شد (روذراوری، ۲۰۰۳: ۵۲/۶). او در زمان اندکی شهرهای مهمی در دیاربکر و اطراف آن نظیر ماردین، سَعْرَد، بَدْلِیس، خَرْبُوت، حِصْنِ زیاده، اَمِد و مِیَافَرِیقین، نَصِیبین، جزیره ابن عمر، اَرزَن و حِصْنِ کِیفا را تحت سیطره خود درآورد (ابن ازرق، تاریخ میافارقین، ۱۳۸۶: ۴۸؛ ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۱۲۲-۱۲۱/۷).

باد در سال ۳۷۲ ق / ۹۸۲ م حملات توسعه طلبانه‌اش را به قلمرو آل بویه و خلافت عباسی گسترش داد. این اقدام نظامی او منجر به چند درگیری مهم نظیر واقعه باجلا (۳۷۳ق/۹۸۳ م) و معرکه موصل و معرکه طورعبدین شد که باد در درگیری اخیر در میدان جنگ کشته شد. (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۴۸؛ روذراوری، ۲۰۰۳: ۱۰۹ و ۱۰۸/۶)

ابوعلی حسن بن مروان پس از کشته شدن دایی‌اش در معرکه طُورعَبَدین (۳۸۰ق) سپاه را به دست گرفت و به طرف حصن کیفا رفت و با همراه کردن نیروهای نظامی تحت فرمان همسر باد در حصن کیفا و هم‌پیمانان مناطق همجوار توانست شهرها و قلعه‌های از کف رفته را بازپس گیرد. اما بخت با او یار نبود تا آنکه در اواخر سال ۳۸۷ ق و همچنین جانشین او مَمهدالدوله در سال ۴۰۲ق در کودتای نظامی حاجبشان شروه به قتل رسید. تلاش ابوعلی و برادرش مَمهدالدوله صرف

تصرف مجدد مناطق مفتوحه عصر باد و حفظ و نگهداری آن مناطق شد، آن دو و حتی جانشینان آنان نتوانستند قلمروی باد را توسعه دهند. (ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۷/۱۴۳، ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۶۶ و ۶۵). اوج قدرت حکومت بنی مروان در عصر نصرالدوله احمد بن مروان بود. نصرالدوله در سیاست خارجی خود، همکاری و روابط حسنه‌ای با همسایگان قدرتمندش در پیش گرفت و این امر سبب شد تا آنان کمتر در منطقه دیاربکر دخالت کنند و در سایه‌ی امنیت، منطقه دیاربکر را به اوج رفاه و شکوه اقتصادی رسید. شکوه اقتصادی دیاربکر، نه تنها به سبب اقدامات عمرانی نصرالدوله بود بلکه به موقعیت استراتژیک دیاربکر و سیطره بنی مروان بر راه‌های تجاری بغداد در شرق و آسیای صغیر در غرب ارتباط داشت، این امر نه تنها تاجران را به سوی میافارقین و شهرهای دیاربکر آورد، بلکه شعرا و دانشمندان را به سوی دربار او کشاند. (روستا، ۱۳۹۲: ۲۳-۲۱؛ ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۸۸، ۹۴، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۱۷-۱۱۸؛ Hillenbrand, 1991:v.v/ 626-627).

شکوه دولت بنی مروان با درگذشت نصرالدوله در سال ۴۵۳ ق پایان یافت. جانشینان او، نظام‌الدوله و ناصرالدوله به دلیل فشار نظامی سلجوقیان در دیاربکر و دخالت در امور داخلی بنی مروان به بهانه حمایت از سعید مدعی قدرت در برابر نظام‌الدوله راه به جایی نبردند و انسجام داخلی حکومت نیز از بین رفت و حکومت بنی مروان به دو دولت مقابل هم - نظام‌الدوله در میافارقین و سعید در شهر آمد - تجزیه شد. ناصرالدوله که پس از نظام‌الدوله در سال ۴۷۲ ق به قدرت رسید نتوانست از میراث باد و نصرالدوله حفاظت و نگهداری کند و با حمله نهایی سلجوقیان و با راهنمایی وزیر سابق بنی مروان ابن جهمیر در رأس فرماندهی سپاه سلجوقی، دیاربکر زیر سلطه سلجوقیان درآمد و به حکومت یکصد ساله آنان پایان داده شد. (ابن اثیر، بی تا، ۱۲؛ ابن الوردی، ۱۴۱۷: ۳۶۸ و ۱/۳۵۵). از سوی دیگر، در تحلیل پیدایش و دوام حکومت‌های محلی در نواحی مرزی، الگوی تاریخی ابن خلدون اهمیت بنیادین دارد. ابن خلدون با طرح نظریه "عصبیت"، "نقش نواحی مرزی"، و "چرخه انتقال قدرت"، بر آن است که دولت‌ها معمولاً از دل جوامع پیرامونی و قبایل برخوردار از انسجام درونی و روحیه جمعی شکل می‌گیرند؛ جوامعی که در سایه ضعف دولت مرکزی و ناتوانی آن در اعمال اقتدار، فرصت دستیابی به قدرت سیاسی را می‌یابند. از دید ابن خلدون، نواحی دور از

مرکز، به‌ویژه مناطق کوهستانی و مرزی، به سبب فراهم بودن پایگاه اجتماعی و جغرافیایی، توان مقابله با اقتدار دولت‌های مرکزی را دارند و می‌توانند با بهره‌گیری از جنگ‌های نامنظم، اتحادهای مقطعی و حمایت مردمی، به تشکیل دولت‌های محلی بینجامند. با توجه به آنکه حکومت بنی مروان دقیقاً در چنین بستری و در منطقهٔ ثغور دیاربکر شکل گرفت، و نیز با توجه به اینکه باد بن دوستک در شرایط ضعف آل بویه و تشتت خلافت عباسی به قدرت رسید، تبیین این حکومت جز در چارچوب الگوی انتقال قدرت ابن‌خلدون و نقش عصبیه و مرزها ممکن نیست. از این‌روی ضروری است که تحولات مربوط به باد کردی در دیاربکر، با تکیه نظری بر چارچوب ابن‌خلدون تحلیل شود تا منطق درونی شکل‌گیری، تثبیت و افول این حکومت به‌درستی درک گردد (فرخی یزدان، ۱۳۹۷: ۱۲۰-۱۱۸؛ امیر شاه کرمی، ۱۴۰۱: ۱۲۷-۱۲۵).

بر این اساس، سؤال اصلی این نوشتار آن است که: چگونه راهبردهای سیاسی و نظامی باد کردی، در چارچوب شرایط سیاسی و اجتماعی روزگار خود مطابق بر الگوی تاریخی انتقال قدرت ابن‌خلدون، توانست موجب شکل‌گیری و دوام حکومت بنی مروان در دیاربکر شود؟ هم‌چنین این پژوهش در تلاش برای پاسخ به این پرسش است که تفاوت راهبردهای باد کردی و رویکردهای نظامی و سیاسی عضدالدوله و صمصام‌الدوله بویه‌ای چه تأثیری بر سرنوشت این حکومت محلی داشته است؟ و دیگر آنکه سهم عوامل جغرافیایی بر شکل‌گیری حکومت بنی مروان چیست؟ برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، این مطالعه با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع دست اول تاریخی، از جمله آثار ابن‌اثیر، ابن‌خلدون، ابن‌ازرق و دیگر مورخان مسلمان، به بررسی و ارزیابی دقیق اسناد و روایات تاریخی پرداخته است.

داده‌های تاریخی گردآوری شده با رویکرد تطبیقی، تحلیل شده‌اند تا ضمن بازسازی فضای سیاسی، اجتماعی و نظامی منطقه، به درک دقیق‌تری از ماهیت و کارکرد راهبردهای سیاسی و نظامی باد و رقبای او نائل آید. این روش امکان می‌دهد تا هم تحولات داخلی حکومت باد بن دوستک در دیاربکر را بررسی کند و هم نقش موقعیت جغرافیایی و شرایط پیرامونی در شکل‌گیری و تثبیت این حکومت را به شیوه تاریخی مورد بررسی قرار دهد.

الگوی تاریخی ابن خلدون درباره نواحی مرزی و چرخه انتقال قدرت

ابن خلدون در مقدمه، قدرت هر حکومت را نخست وابسته به پایتخت و مرکز آن می‌داند؛ جایی که بیشترین تمرکز اقتدار نظامی و سیاسی در آن شکل می‌گیرد. او تأکید می‌کند که با فاصله گرفتن از تختگاه، میزان نفوذ و کارآمدی حکومت به تدریج کاهش یافته و ثغور نخستین نواحی هستند که نشانه‌های اضمحلال و فرسایش قدرت در آن‌ها آشکار می‌شود. به تعبیر او، «هرگاه دولت به مرحله‌ی پیری و ناتوانی رسد، نقصان و ضعف آن از نواحی مرزی آغاز می‌شود و سپس به پایتخت می‌رسد.» (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۱۰ و ۱/۳۰۹). از این رو، مرزها همواره نقطه‌ی آسیب‌پذیر دولت‌ها و مناسب‌ترین بستر برای پیدایش حرکت‌های ضدحکومتی و ظهور قدرت‌های رقیب‌اند.

ابن خلدون همچنین بر این باور است که در نواحی مرزی، نظارت حکومت مرکزی کمتر و زمینه‌ی نارضایتی اجتماعی بیشتر است؛ زیرا والیان این مناطق، به سبب دوری از مرکز و ضعف دستگاه نظارتی، با ابزارهای گوناگون بر مردم ستم می‌کنند. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۸۸ و ۱/۵۷۱). بدین ترتیب، مرزها به صورت طبیعی به پناهگاه عناصر ناراضی، تبعیدیان و گروه‌هایی تبدیل می‌شود که از وضعیت سیاسی یا اقتصادی ناراضی‌اند. همین امر سبب شکل‌گیری نوعی «عصبیت مرزی» می‌شود که می‌تواند در صورت ضعف دولت مرکزی، به هسته‌ی اولیه یک قدرت سیاسی تازه بدل گردد. بر اساس این الگو، حکومت‌های محلی معمولاً در همین نواحی شکل می‌گیرند؛ زیرا از یک سو اقتدار نظامی دولت مرکزی در مرزها کاهش می‌یابد، و از سوی دیگر، شرایط جغرافیایی دشوار مناطق مرزی (کوهستان، راه‌های صعب العبور و محدود امکان دفاع طولانی مدت و جنگ‌های نامنظم را فراهم می‌سازد. افزون بر این، دولت‌های مرکزی در دوره ضعف، توان اعزام سپاه کارآمد به مناطق دوردست را ندارند و معارضان، به سبب اطمینان از ناتوانی دولت در واکنش سریع، نخستین ضربه‌های خود را از همین نواحی آغاز می‌کنند. در چارچوب چنین الگویی است که می‌توان ظهور قدرت باد بن دوستک در دیاربکر را درک کرد. دیاربکر، واقع در ثغور شمالی قلمرو آل بویه، منطقه‌ای بود با کمترین نفوذ حکومت مرکزی، نارضایتی شدید مردمی، حضور گروه‌های ناراضی و موقعیت جغرافیایی ویژه. باد توانست دقیقاً بر پایه همان مفاهیمی که ابن خلدون تبیین کرده است - یعنی

کاهش نفوذ مرکز، نارضایتی ثغور، شکل‌گیری عصبیت محلی، و بهره‌گیری از فرصت ضعف دولت مرکزی - پایه‌های حکومت بنی مروان را در مرزهای آل بویه بنا کند. بدین ترتیب، تحلیل حکومت باد کردی تنها در سایه‌ی به‌کارگیری الگوی تاریخی ابن‌خلدون درباره‌ی زوال دولت‌ها و نقش نواحی مرزی در انتقال قدرت قابل فهم است. این الگو کلید درک چرایی موفقیت باد در مرحله نخست و نیز تبیین محدودیت‌ها و شکست‌های رقبای او، به‌ویژه عضدالدوله و صمصام‌الدوله، در مقابله با اوست.

پیشینه‌ی تحقیق

با وجود اهمیت دولت بنی مروان به عنوان یکی از دولت‌های محلی در عصر خلافت عباسی و نقش آن در تحولات اجتماعی و سیاسی دیاربکر که منجر به ایجاد ثبات نسبی و رشد اقتصادی و فرهنگی دیاربکر شد در پژوهش‌های جدید آنچنان که باید بدان پرداخته نشده است. تاکنون دو مقاله در مورد باد بن دوستک و بنی مروان منتشر شده است؛ اما راهبردهای سیاسی و نظامی باد بن دوستک در تقابل با بویه‌یان مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. افسانه منفرد در مقاله‌ای با عنوان "باد کرد" در همایش دانشنامه جهان اسلام به گردآوری اطلاعات تاریخی در معرفی بنیان‌گذار حکومت بنی مروان دیاربکر پرداخته است. اما در آن اشاره‌ای به علل و زمینه‌های روی کار آمدن وی، تعامل با دولت‌های هم‌جوار و تحلیل راهبردهای سیاسی و نظامی او نشده است. آنچه جستار حاضر را در مقایسه با پژوهش فوق متمایز می‌سازد آن است که نوشتار پیش‌روی ضمن بررسی و تحلیل چگونگی برآمدن باد کردی، روابط او را با دولت بویه‌یان به‌ویژه پس از درگذشت عضدالدوله دیلمی کاویده و نیز راهبردهای سیاسی و نظامی او را بر اساس الگوی تاریخی ابن‌خلدون در مورد چگونگی شکل‌گیری دولتی محلی در مرزها از درون دولتی بزرگ‌تر، با اتکاء به منابع دست اول تحلیل نموده و نیز زوایای دیگری از حیات سیاسی و نظامی این امیر کرد را آشکار ساخته است.

مقاله دوم با عنوان "تبیین راهبردهای نظامی سلجوقیان در برابر کردهای بنی مروان با تاکید بر الگوی تاریخی ابن‌خلدون" نوشته‌ی سید علی اکبر عباسپور و عباسعلی تفضلی که در مجله‌ی فقه و تاریخ و تمدن به چاپ رسیده است. مقاله فوق به تعامل و روابط بنی مروان در طول حیات سیاسی

ایشان با سلاطین سلجوقی پرداخته و فراز و فرودهای دولت ایشان را پس از تثبیت قدرت بررسی کرده است؛ حال آنکه مقاله حاضر به بررسی چگونگی شکل‌گیری حکومت مروانین دیاربکر با تاکید بر تلاش باد بن دوستک پرداخته و به فراخور بستر تاریخی و جغرافیایی، روابط و چالش‌های حکومت ایشان را با دولت آل‌بویه کاویده است. در مورد باد بن دوستک و زمینه‌های شکل‌گیری قدرت وی به ندرت می‌توان شواهد تاریخی مستقیم و موثقی به دست داد. بنابراین تحلیل در این زمینه صرفاً با رویکرد تاریخی و درک شرایط ناشی از ضعف آل‌بویه پس از درگذشت عضدالدوله دیلمی بررسی شده و بر درک عمیق و شناخت بستر تاریخی و جغرافیایی و نیز تعامل وی با رومیان، مردم منطقه و به ویژه بهره‌گیری از عصبیت قومی و نیز انگیزه‌های اقتصادی ساکنان دیاربکر استوار است.

قدرت یابی باد بن دوستک (۵۳۷۳/۹۸۳م - ۵۳۸۰/۹۹۰م) و بنیان‌گذاری حکومت

بنی مروان

باد بن دوستک در آغاز امر از غازیان ثغور دیاربکر بود. (بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۰؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۹۱؛ موصلی، ۱۹۹۵: ۲۱۸). امیر باد از خلاء قدرت و نفوذ اندک آل‌بویه در ثغور دیاربکر استفاده کرد و مناطق مرزی آخلاط، آرچیش و عده ای از قلعه‌ها و روستاها را با نیروی نظامی‌ای که گرد آورده بود، تحت سیطره خود گرفت. (باسورث، ۱۳۶۴: ۹۲) زمانی که عضدالدوله در ۳۷۲ ق/ ۹۸۲م موصل را تصرف کرد از اوضاع و احوال باد بن دوستک اطلاع یافت. (ابن اثیر، بی تا: ۷/۱۲۱) به نظر می‌رسد باد به خاطر اقدامات سرکوب‌گرانه‌ی عضدالدوله در مناطق کُردنشین از ثغور دیاربکر به موصل آمده باشد. (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۳/۴۵۶؛ روزراوری، ۲۰۰۳: ۵۴-۵۳/۶) تا کردهایی را که از حملات نظامی عضدالدوله در اطراف موصل متواری شده بودند را جذب و متحد سازد. وی در همین هنگام از طریق زیار بن شهراکویه به دیدار عضدالدوله رفت. (روزراوری، ۲۰۰۳: ۵۴-۵۳/۶) در این دیدار بود که عضدالدوله از او به وحشت افتاد و به همین خاطر گروهی را برای دستگیری باد فرستاد. (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۳/ ۳۵۸) باد که از این مسأله آگاه شده بود، پیش از این که ماموران نظامی عضدالدوله اقدام به دستگیری او کنند، از موصل و ثغور دیاربکر گریخت (ابن اثیر، بی تا: ۷/۱۲۱)

و در آنجا کارش بالا گرفت (بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۰؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۹۹. موصلی، ۱۴۱۶: ۲۱۸). در برابر، عضدالدوله به شکل بی رحمانه‌ای، بین النهرین را از دسته‌های بدوی و گردان پاک و هر گونه مقاومت در ناحیه گردنشین را سرکوب کرد، نظیر سرکوبی حسنویه کرد و گماشتن پسرش بدر به جای او (فرای و دیگران، ۱۳۷۲: ۲۳۳/خضری، ۱۳۸۴: ۱۷۶-۱۷۷). از این دوره به بعد، هرچند کردها به ظاهر مطیع حاکم بویهی شدند، ولی این اقدام او آنان را به عکس‌العمل وا داشت و آنان غالباً به شورش‌های داخلی علیه آل بویه پیوستند؛ (زکی، ۱۹۳۶: ۱۴۴) به ویژه این که عضدالدوله در ۳۷۰ق سپاهی به سوی کردهای هکّاری که در نواحی موصل بودند، فرستاد و آنان را محاصره کرد تا آنکه ایشان قلعه‌های خود را رها کرده و در موصل مستقر شدند. (ابن الوردی، ۱۴۱۷: ۱/۲۹۴) پراکنده ساختن کردها با ساختار قبیله‌ای، ایشان به ویژه کردهای هکّاری را تحریک کرد تا دولتی تاسیس کنند. کردها که پیش از این تاریخ تمایل زیادی به تاسیس دولتی مستقل در منطقه دیاربکر از خود نشان نمی‌دادند، مترصد فرصتی بودند، (شکعه، ۱۹۵۹: ۸۷) که این فرصت با دخالت نظامی عضدالدوله به دست آمد و این چنین وارد معادلات سیاسی منطقه دیاربکر شدند. به نظر می‌رسد، این اقدام نظامی عضدالدوله آنان را در موصل پراکنده کرد و مهار کردن آنان برای عضدالدوله و حتی جانشینان او دشوار شد (ایمان پور، ۱۳۹۵: ۴۲-۳۹). بعید به نظر می‌رسد که عضدالدوله با این اقدام نظامی ایده‌ی بومی کردن اداره این منطقه را در سر پرورانده باشد؛ گمان قوی‌تر آن که عضدالدوله، وجود چند قدرت کوچک محلی مطیع خود در کنار یکدیگر در جزیره و دیاربکر و تصادم پیوسته آنان با یکدیگر را مانع شکل‌گیری قدرت قوی در این منطقه می‌دانست و در نتیجه منافع آل بویه در سایه تنش‌ها و منازعات نظامی حکومت‌های محلی تامین می‌شد. در عین حال، عضدالدوله تلاش کرد تا حاکمیت قوی آل بویه را از طریق گماشتن حاکمان در مناطقی که کردهای بنی مروان بودند، اعمال کند و آنان را تحت کنترل خود در آورد. اما این اقدام او نیز نتیجه عکس داد و کردها را در اطراف باد جمع کرد و آنان با رهبری قوی و مؤثر وی علیه آل بویه دست به مقاومت زدند و با اجرای جنگ‌های نامنظم به خصوص در مناطق کوهستانی که از ویژگی‌های جغرافیایی محل سکونتشان بود، نیروهای نظامی آل بویه را آزار می‌دادند و به هنگام شکست به کوه‌های بلند محل سکونتشان پناه می‌بردند. (262/Hugh kennedy.1986)

از آنجا که عضد الدوله حاکمی قدرتمند بود، بر اساس الگوی ابن خلدون باد به حاشیه قدرت رانده شد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۸۱/۱) بنابراین، رفتن باد به ثغور در آن زمان امری طبیعی بود، زیرا ماندن در موصل یا دیاربکر او را با سپاه قدرتمند آل بویه درگیر می‌ساخت و در صورت درگیر شدن با نیروی نظامی آل بویه، نه تنها امیدی به پیروزی نبود بلکه در صورت مقاومت در دراز مدت توان نظامی خود را در برخورد با سپاه آل بویه از دست می‌داد. بنابراین بر اساس الگوی ابن خلدون تا زمان اقتدار حاکم آل بویه به حاشیه قدرت ایشان پیوست. این واقعه، سخن ابن خلدون را در تشکیل حکومت-ها به یاد می‌آورد. او چگونگی شکل‌گیری حکومت‌ها را با یک مثال ظریف چنین بیان می‌کند که وقتی سنگی بر می‌دارید و آن را بر روی آب راکد پرت می‌کنید به محض برخورد سنگ با سطح آب، موج قوی ایجاد می‌شود. این موج قوی اولیه هر چه بزرگتر می‌شود و به حاشیه می‌رود به تدریج ضعیف و در نهایت محو خواهد شد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۱/۳۱۰)

بهره‌گیری باد از خلا قدرت پس از درگذشت عضدالدوله

امیر باد با شروع عملیات نظامی‌اش در حاشیه قدرت آل بویه با یک تیر دو نشان زد. از یک سو به عنوان غازی در ثغور دیاربکر علیه رومیان جنگید و از این طریق توانست محبوبیت مردمی کسب کند و مردم زیادی به عنوان جهاد با کفار با او همراه شدند. از جمله آنان کردهای اطراف موصل بودند که با حملات نظامی عضدالدوله پراکنده شدند و به باد پیوستند. بدین ترتیب، امیر باد بر اساس الگوی تاریخی ابن خلدون از خلاء قدرت و کاهش نفوذ آل بویه در حاشیه و ثغور استفاده کرد و مناطق مرزی آخلاط، آرچیش و تعدادی از قلعه‌ها و روستاها را تحت سیطره خود درآورد. اما تاریخ دقیق فتح این مناطق در منابع و مآخذ منعکس نشده است (بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۰؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۹۱؛ موصلی، ۱۹۹۵: ۲۱۸) به نظر می‌رسد این اتفاق پس از ۳۵۶ق/۹۶۷م رخ داده باشد، زیرا این مناطق تا دیاربکر و تا حدود ماردین و روستای البنین تحت سلطه سیف الدوله حمدانی (۳۳۰-۳۵۶ه.ق) قرار داشت و موصل تا جزیره و نصیبین و راس‌العین در دست برادرش ناصرالدوله (۳۱۸-۳۵۶ق) بود (سامر فیصل، ۱۳۸۸: ۱۴۹ به بعد و ۲۲۶ به بعد) ولی به سبب آنکه در منابع و مآخذ به استیلا وی بر مناطق آخلاط و آرچیش اشاره نشده است می‌توان دریافت که این

نواحی تحت سلطه سیف‌الدوله قرار داشته است. بنابراین، به نظر می‌رسد اندکی پس از رحلت سیف‌الدوله، باد این مناطق را تحت سیطره خود در آورده باشد.

به نظر می‌رسد مساله مذکور دلیل بازگشت باد از ثغور دیاربکر به موصل به سبب ضعف حکومت مرکزی در اعمال نفوذ بر این نواحی و سر و سامان دادن به وضعیت قبایل هکّاری و حمیدی بوده باشد که با اقدام نظامی عضدالدوله، آنان از محل استقرارشان پراکنده شده و در نتیجه باد آنان را با خود همراه کرد. او در دیداری که با عضدالدوله داشت، او را حاکمی قدرتمند و قوی یافت. از این رو بنا به الگوی تاریخی ابن‌خلدون، وقتی حاکم قوی است، حرکت‌های انقلابی به حاشیه حکومت‌ها و نواحی مرزی کشیده می‌شود. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۴: ۱/۵۸۱) به تعبیر ابن‌خلدون این اتفاق با ترفند "تأخیر و درنگ" ادامه پیدا می‌کند، یعنی از جنگ‌های منظم با "حکومت کناره می‌گیرند تا حکومت به آخرین مرحله فرتوتی برسد و خلل شدیدی به عصبیت و خراج [هزینه‌های مالی] آنان راه یابد. این امر در حالی است که پیکار قطعی را به تأخیر انداخته و در حال انتظار و درنگ در حاشیه به سر می‌برند تا این که زمان درنگ و تأخیر [پیکار نهایی] فرا برسد و سرانجام از راه پیکار بر دشمن پیروز شوند" (همان، ۵۸۴-۱/۵۸۳)

مرگ عضدالدوله در ۳۷۲ ق (باسورث، ۱۳۷۱: ۱۵۰؛ ذهبی، ۱۳۶۴: ۱۷۳) فرصت مناسب در اختیار باد قرار داد. تا هنگامی که حکمران توانایی چون عضدالدوله بر سر کار بود، یک نوع احساس وحدت و همبستگی در میان آل‌بویه وجود داشت، ولی با درگذشت او منازعات داخلی میان اعضای سلسله درگرفت. (باسورث، ۱۳۷۱: ۱۵۳؛ شبانکاره ای، ۱۳۶۳: ۹۵-۹۲).

در چنین شرایطی درگیری نظامی باد در ثغور دیاربکر به او فهماند که گسترش قلمرو به سوی ارمنستان و بیزانس ممکن نخواهد بود، زیرا او را با امپراطوری قدرتمند روم و حکومت‌های محلی این مناطق درگیر می‌کرد، به ناچار به حوزه دیاربکر رهسپار شد، جایی که خاندان‌های حکومت‌گر نه چندان قدرتمند بنی‌حمدان و بنی‌عقیل و آل‌بویه حاکمیتی رو به زوال داشتند. بر اساس الگوی تاریخی ابن‌خلدون وقتی حکومت قوی باشد نیروهای معارض را از خود دور می‌سازد. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۱/۵۸۱) از سوی دیگر، بر اساس همین الگو، جنگ با حکومت‌های ضعیف سهل‌تر

از جنگ با امپراطوری یکپارچه و نیرومند روم بود. از این رو، باد با درگذشت عضدالدوله اقدام به نفوذ تدریجی از مناطق مرزی به منطقه دیاربکر کرد.

آنچه در این میان بیش از پیش به زیان بوهیان انجامید، حمایت دولت روم از اقدامات این امیر بود. رومیان و بنی مروان بر اساس منافع مشترک به ائتلاف رسیده و با یکدیگر صلح کردند. این صلح نامه خیال بنی مروان به ویژه باد را از شر حملات رومیان آسوده کرد. (انطاک، ۱۹۹۰: ۲۰۸-۲۰۷) پس با فراغ بال به گسترش نفوذ خود در دیاربکر پرداخت. این روابط حسنه احتمال اتحاد آنان را در برابر توسعه طلبی عضدالدوله نیز قوت می‌بخشید. از سوی دیگر، سیاست تفرقه‌افکنی رومیان - با هدف کاهش اقتدار حکومت‌های محلی و جلوگیری از شکل‌گیری یک دولت نیرومند مسلمان - همچنان به قوت خود باقی بود. در همین راستا، بر اساس قاعده‌ی ابن‌خلدون، قدرت‌های پیرامونی آل‌بویه نظیر بنی مروان، بنی حمدان و بنی عقیل، گسترش نفوذ خود را در قلمرو آل‌بویه آغاز کردند. این گسترش تدریجی، خاندان‌های حکومت‌گر را در مسیر تعارض و رویارویی مستقیم با یکدیگر قرار داد. از این رو، حمایت رومیان از بنی مروان به این معنی بود که قدرت‌های محلی در نواحی ثغور و عواصم را با یکدیگر درگیر سازند تا از شکل‌گیری قدرتی قوی در آن منطقه جلوگیری کنند. به همین سبب، حمایت رومیان از بنی مروان از این زاویه نیز قابل توجه است.

تثبیت قدرت باد در پی ضعف آل بویه

درگذشت عضدالدوله در اواخر سال ۳۷۲ ق / ۹۸۲ م (ابن اثیر، بی تا: ۷/۱۲۱) نقطه عطف و بهترین فرصت برای گسترش قلمرو باد بود. نبردهای وی با مسیحیان در ثغور (بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۰؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۹۱؛ موصلی، ۱۹۹۵: ۲۱۸) و تغییر مسیر بنیادین، به جنگ با خاندان‌های حکومت‌گر اسلامی کشیده شد. هم‌زمان، سیاست تهاجمی‌تر باد سبب شد تا شمار زیادی از کردهای منطقه‌ی جزیره، به‌ویژه کردهای اطراف موصل، به او بپیوندند، وی که مترصد فرصت بود از آشفتگی سیاسی که پس از انتقال قدرت در حکومت آل‌بویه اتفاق افتاده بود به خوبی سود برد و به سرعت از ثغور جزیره، به دیاربکر تاخت و آنجا را غارت کرد. (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۴۸) بر میافارقین و نصیبین (ابن اثیر، بی تا، ۷/۱۲۱-۱۲۲) (Hillenbrana, 1991.v. vI/626) و بخش بزرگی از دیاربکر

مسلط شد (ابن اثیر، بی تا: ۷/۱۲۱) و به سرعت بر پایی دولتش را در ۳۷۳ ق/ ۹۸۳ م در دیاربکر، میافارقین و آمد اعلام کرد. (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۴۵۱-۴۵۱/۴) آنچه در این میان بر سرعت عمل و موفقیت باد می‌افزود آن که به سبب درگیری‌های خاندانی، آل بویه از پیگیری حوادث دیاربکر غفلت ورزیدند و در نیروی نظامی ایشان نیز نقصان پدید آمد؛ تا جایی که به ناچار از مناطق حاشیه به نواحی مرکزی عقب نشستند. تحقق این وضعیت بر اساس الگوی تاریخی ابن خلدون نه تنها باد را در فتح شهرهای دیاربکر یاری می‌رساند بلکه بهره‌گیری او از شیوه جنگ و گریز و هم زمان مذاکره با رومیان و استمداد از ایشان نه تنها باعث فتح شهرها در نواحی ثغور می‌شد، از اتلاف نیروی نظامی و زمان امیر باد نیز جلوگیری می‌کرد، آن چه بر کامیابی امیر دیاربکر می‌افزود آنکه پس از درگذشت عضدالدوله بین صمصام الدوله و امپراطور روم صلحی به امضاء رسید مبنی بر اینکه روابط روم با امیر باد همانند سابق ادامه یابد، در عوض امپراتور روم زمانی که متحدش با آل بویه درگیر می‌شود کمک نظامی در اختیار او قرار ندهد. از دیگر شروط آن این بود که در صورت شکست امیر باد در مقابل آل بویه، وی به روم پناهنده نشود. (روذراوری، ۲۰۰۳: ۶/۲۸).

آنچه برای صمصام‌الدوله اهمیت داشت امنیت داخلی قلمرو و استقرار حکومتش در منازعات خاندانی بود. براساس الگوی تاریخی ابن خلدون وقتی حکومت به درگیری داخلی مشغول می‌شود قدرت‌های فرصت طلب نظیر بنی مروان از حاشیه حکومت بنی مروان دست به تجزیه و کم کردن قلمرو ایشان می‌زنند (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۸۴-۵۸۳/۱). صمصام الدوله پس از استقرار و ایجاد امنیت داخلی با فراغ بال به سراغ باد آمد و به دفع حملات او در دیاربکر پرداخت. اما واقعیت این بود که دیر شده بود و درگیری‌های داخلی آل بویه، توان نظامی و مالی صمصام‌الدوله را در هم ریخته بود و او برای جبران خسارت‌های وارده نیاز به زمان داشت در حالی که درگیر شدن او به جنگی دیگر بدون ترمیم مشکلات و ضعف نظامی و مالی، اشتباهی مهلک بود، زیرا او را به جنگی فرسایشی می‌کشاند که از مشخصه آن طولانی شدن مدت جنگ بود. این جنگ فرسایشی بر اساس الگوی تاریخی ابن خلدون او را بیشتر ضعیف می‌کرد، چه اینکه موجبات مشکلات مالی و سپاهی او را بیش از پیش فراهم می‌ساخت. (همانجا) شکست‌های پیاپی سپاه صمصام‌الدوله از باد نشان از این واقعیت داشت (ابن اثیر، همان، ۷/۱۲۲؛ روذراوری، همان، ۵۵-۵۴/۶ و ۱۰۸-۱۰۹؛ بدلیسی، ۱۳۶۴:

۳۱؛ ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۴۸)، زیرا بر اساس همان الگو او را در دو حوزه نظامی و مالی به ضعف کشاند (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۸۴-۵۸۳/۱).

چنان که پیش از این گفته شد باد محل استقرار خود را در حیزان و معدن یعنی در حاشیه قدرت آل بویه قرار داد و خود را امیر خواند و از آنجا شهرها را تسخیر کرد و به غارت اطراف میافارقین پرداخت سپس آنجا را محاصره کرد. یاران سعدالدوله ابوالمعالی شریف بن سیف الدوله و علی بن عبدالله بن حمدان از نگهداری شهر میافارقین در برابر فشار نظامی باد، ناتوان شدند و از طرف دیگر باد در کنار حمله نظامی از راهبرد مذاکره نیز غافل نشد و با مردم میافارقین به نامه نگاری پرداخت و وعده های نیکو داد و دلپایشان را به دست آورد و مردم نیز شهر را تسلیم او کردند و سرانجام باد در ربیع الآخر سال ۳۷۴ق بر آنجا دست یافت. این اقدام مذاکره‌ای باد باعث شد تا بر اساس الگوی تاریخی ابن خلدون نیروی نظامی و نیز مالی خود را در جنگ فرسایشی به هدر ندهد و تمام سعی او این بود تا توان نظامی و مالی اش را در برابر حملات سنگین تر بعدی آل بویه آماده نگه‌دارد. به همین سبب او در کنار اردو کشی نظامی از راهبرد مذاکره در فتح شهرها به خوبی استفاده کرد.

الحاق موصل به قلمروی باد بن دوستک

باد بن دوستک برادرش ابوالفوارس حسین را بر ولایت میافارقین گماشت و خود به گسترش قلمرو پرداخت. (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۴۹-۴۸). به نظر می رسد مقصود باد در فرستادن حسین بن دوستک به میافارقین برای دفاع از دو جناح شرقی و غربی دیاربکر در برابر حملات آل بویه بوده باشد. نقطه مواصلاتی مهم دیاربکر، یکی در شرق دجله از طریق جزیره ابن عمر و دیگری از طریق نصیبین بود. بنابراین میافارقین نقطه استراتژیک در جلوگیری از نفوذ آل بویه به دیاربکر بود.

زمانی که صمصام الدوله از گسترش شورش باد و فتح شهرهای دیاربکر و نیز از اعلان دولت باد بن دوستک آگاه شد، سپاهی به فرماندهی ابوسعید بهرام بن اردشیر (ابن خلدون در تاریخش، جلد دوم، ۶۷۱، نام او را ابوسعید آورده است) برای جنگ با باد بن دوستک فرستاد که در سال ۳۷۳ق/۹۸۳م به شکست بویه‌پیان و اسارت سپاهیان ایشان انجامید و بر قدرت نظامی امیر باد افزود.

(ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۱۲۲-۱۲۱/۷)

صمصام الدوله که از این شکست و افزایش قدرت باد هراسناک شده بود (Hugh Kennedy op.cit. p 262)، تلاش کرد تا شکست را جبران کند. با این هدف، سپاهی را به فرماندهی ابوالقاسم سعد بن محمد حاجب برای سرکوبی باد فرستاد که نتیجه‌ای بهتر از نبرد پیشین برای آل‌بویه در برداشت. (روذراوری، ۲۰۰۳: ۷/۱۰۸-۱۰۹؛ ابن اثیر، ۱۲۲: ۱۹۸۹-۱۲۱/۷). فرمانده ابوالقاسم سعد بن محمد حاجب به ناچار به موصل عقب نشینی کرد و باد نیز با سپاه گردش پس از او وارد موصل شد و سپاه آل‌بویه چون توان برخورد نظامی را نداشت از موصل عقب نشست و باد در سال ۳۷۳ ق/ ۹۸۳ م بر موصل مسلط شد (بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۱؛ ابن اثیر، همانجا). باد پس از این پیروزی، به دژها و شهرهای کردنشین شمال موصل حمله ور شد، به نظر می‌رسد این اقدام وی به دلایل نظامی و اقتصادی و موقعیت استراتژیکی این دژها و شهرهایی نظیر نصیبین بوده باشد، زیرا راه‌های مواصلاتی بین آنان کوتاه بود. از سوی دیگر آزاد سازی دژهای کردنشین شمال موصل از سیطره آل‌بویه، با توجه به جمعیت زیاد این منطقه و نیز رونق اقتصادی و کشاورزی آنجا، باعث افزایش توان مالی و نظامی باد شد. اشغال نظامی موصل توسط باد خلیفه عباسی و آل‌بویه را در معرض خطر جدی قرار داد، زیرا باد تلاش کرد تا به بغداد حمله کند و آنجا را از سلطه آل‌بویه بیرون آورد ((بدلیسی، ۱۳۶۴: ۳۱؛ ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۷/۱۲۱؛ ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۶۷۳-۶۷۲/۲). صمصام الدوله در ۳۷۴ ق، سپاه دیگری به فرماندهی زیاربن شهراکویه، بزرگترین فرمانده آل‌بویه، به سوی باد اعزام کرد. در این درگیری نظامی، باد شکست خورد و از موصل عقب‌نشینی کرد و به دیاربکر بازگشت. این حادثه تأییدی بر تحقق الگوی تاریخی ابن‌خلدون بود، زیرا بر اساس آن قدرت حکومت‌ها در مرکز آن از ثبات بیشتری برخوردار خواهد بود. (ابن خلدون، ۱۳۶۴: ۱/۳۰۹) بنابراین باد سپاه خود را به قوی‌ترین دایره قدرت از نظر ابن‌خلدون وارد کرد، از آنجا که آل‌بویه تمام توان نظامی خود را در بغداد متمرکز کرده بودند، پیروزی باد در این نبرد محال بود و به نظر می‌رسد باد در تحلیل وضعیت توان نظامی آل‌بویه اشتباه کرده باشد، زیرا صمصام الدوله سپاهیان خود را از مناطق مختلف قلمروش به بغداد فراخوانده بود. (روذراوری، همان، ۶/۵۴). زیار برای تکمیل پیروزی، سپاهش را به دو دسته تقسیم و زان پس ایشان را برای تصرف دو شهر استراتژیک اعزام کرد، سپاهی به فرماندهی سعد بن محمد حاجب برای دستگیری باد به جزیره ابن‌عمر و سپاه

دیگری برای تصرف نصیبین فرستاد. اما زیار از تاکتیک نظامی باد غافل شد و این عقب نشینی تاکتیکی را شکست نظامی تفسیر کرد. تاکتیک نظامی باد در حملات پارتیزانی بود و عقب نشینی او به مناطق کوهستانی با توجه به سواره نظام کندروی گردش بهترین تاکتیک نظامی در برابر سواره نظام آل بویه بود (روزراوری، همان، ۶/۸۸). از سوی دیگر عقب نشینی باد به مرکز قدرتش، شکل طبیعی عملکرد بر اساس طرحواره قدرت ابن خلدون بود، زیرا نیروی قوی متمرکز شده در بغداد هرگونه حملات نظامی را به حاشیه خود می‌راند. سعد بن محمد حاجب با توجه به شناختی که از شیوه جنگی باد داشت از رویارویی با او هراسان بود، به همین سبب از بنی حمدان - سعدالدوله بن سیف الدوله - کمک خواست تا امیر باد را نابود سازد، تا به جبران این خدمت دیاربکر را به او واگذار کند، ولی سعدالدوله نتوانست کاری از پیش ببرد و به حلب بازگشت. از این رو سعد بن محمد حاجب طرح ترور او را ریخت که نتیجه ای بیش از جراحات امیر بادی برای بویه‌پیمان در بر نداشت، باد پس از بهبودی در سال ۳۷۴ق با زیار و سعد، براین اساس صلح کرد که دیاربکر و نیمه از طوابعبدین در اختیار باد باشد. پس از انعقاد این صلح نامه، زیار به بغداد برگشت (ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۷/۱۲۳؛ روزراوری؛ ۲۰۰۳: ۷/۱۱۰). این صلح نامه به رغم شکست باد و عقب نشینی او به دیاربکر به سبب اعطای امتیازاتی در عهدنامه مذکور برای امیر بادی پیروزی محسوب شد. گمان می‌رود نقطه ضعف شیوه عملیات نظامی باد در مناطق هموار شهری بود و به همین منظور به محض شکست در مناطق دشت، دوباره به مناطق کوهستانی عقب نشینی می‌کرد که برای عملیات غافل گیرانه اش مناسب بود تا با این شیوه بتواند با سپاه اندک خود در برابر سپاهیان زیاد آل بویه مقاومت کند بنابراین به نظر می‌رسد عدم درگیری نظامی زیار بن شهرآکویه و دادن امتیاز به باد از این منظر بوده باشد.

صمصام الدوله پس از آن، دو سپاه دیگر نیز برای دفع باد اعزام کرد. سپاه اول به فرماندهی ابو حرب که با باد دوستی قدیمی داشت و سپاه دیگری را به سرداری ابوالحسن علی بن حسین مغربی به سوی باد فرستاد که این دو سپاه پس از انعقاد صلح با باد عقب نشینی کردند. (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۴۹) تا زمان درگذشت سعد بن محمد حاجب والی موصل، باد با آل بویه - سعد بن محمد حاجب -

در صلح بود، ولی به محض مرگ سعد والی موصل و چیره شدن ابوطاهر و ابو عبدالله، پسران حمدان بر این شهر، باد به طمع تصرف موصل و بیرون آوردن آن از دست بنی‌حمدان و نیز آل بویه به طرف آنجا حرکت کرد. باد در فتح موصل سیاست نظامی را که در فتح میافارقین و نصیبین در پیش گرفته بود، یعنی پیروزی بدون درگیری راه، انتخاب کرد. در نتیجه او با شناخت دقیق از اوضاع اجتماعی موصل با مردم این شهر به مذاکره پرداخت و آنان را واداشت تا شهر را تسلیم کنند. وی از یک سو، سپاه کُردش را به طرف موصل حرکت داد و از سوی دیگر به مردم موصل نامه نوشت و از آنان دل‌جویی کرد و در نتیجه گروهی از مردم موصل به او پیوستند (ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۷/۱۲۳؛ رودآوری، ۲۰۰۳: ۷/۱۷۲). این اقدام او بر اساس الگوی ابن‌خلدون بود، زیرا برخورد نظامی می‌توانست دو پیامد منفی هدر رفتن توان مالی و کاهش نیروی نظامی او را در پی داشته باشد.

بنی‌حمدان که از سیاست مذاکره امیر باد و پایگاه و محبوبیت او در موصل آگاهی داشتند، دریافتند که این روش، پایگاه و محبوبیت مردمی آنان را تحت شعاع خود قرار خواهد داد بنابراین "به وحشت افتادند و دانستند که توان رویارویی با کردها را ندارند" (رودآوری، همان، ۶/۱۰۱). رودآوری نکته بین، به درستی ضعف بنی‌حمدان را این چنین تبیین می‌کند: "باد دانست که سپاهی برای بنی‌حمدان جز عامه مردم نماند" به همین سبب، به حرکت مذاکره‌ای دست زد تا توده مردم را از اطراف بنی‌حمدان پراکنده سازد، چه اینکه عوام الناس به همان سرعت که گرایش پیدا می‌کنند، به همین سرعت می‌توان با تحریک احساسات، آنان را بازگرداند، زیرا غالباً توده‌ها صاحب اندیشه نیستند، بلکه دنباله‌رو پرشوری هستند که با تند باد سیاسی به حرکت درمی‌آیند. اما صاحبان اندیشه (خواص) با نفوذی که بر عوام الناس دارند، آنان را با خود همراه می‌کنند. از دیگر سو ترس بنی‌حمدان با توجه به سابقه جهاد و محبت او نسبت به مردم موصل در عصر کارگزاری سعدبن محمد (رودآوری، ۱۰۱: ۶/۲۰۰۳؛ ابن‌ازرق، ۱۳۸۶: ۵۱) و وجود دوستان قدیمی باد در آنجا طبیعی بود و دور از انتظار نبود که مردم موصل به باد بگروند. بنی‌حمدان، به شرط واگذاری جزیره ابن‌عمر و نصیبین و بلد به بنی‌عقیل با ایشان علیه امیر مروانی موصل متحد شدند. باد هنگامی که از حمله ناگهانی و مدبرانه بنی‌حمدان با خبر شد، دستور عقب‌نشینی به سمت کوه را داد تا بنی‌عقیل

از پشت بر او نتازند و کوه پشت سر آنان قرار گیرد؛ گرچه این ترفند باد معمولاً به نفع او بود، ولی دیر شده بود و حمدانیان و عقیلیان سر رسیدند و سپاه باد در حمله گاز انبری ائتلاف بنی عقیل و بنی حمدان در هم شکسته شد. این اقدام سیاسی بنی حمدان در ائتلاف با بنی عقیل تحقق الگوی ابن خلدون بود، زیرا بر اساس این الگو، وقتی حکومتی ضعیف شود برای خروج از بن بست نظامی از همسایگانش تقاضای کمک نظامی می‌کند و رقیب در این مرحله مجبور می‌شود در قبال دریافت کمک نظامی بخشی از مناطق تحت سیطره خود را به قدرت ائتلاف کننده واگذار کند. پیامد تحقق این الگو از نظر ابن خلدون کاسته شدن از قلمرو حکومت و در نتیجه کاهش عواید مالی خواهد بود.

کشته شدن باد بن دوستک و انتقال قدرت

باد وقتی اوضاع را چنین دید، به سپاهیان خود دستور داد تا به دامنه کوه پناه ببرند ولی دیر شده بود و با در آمیختن دو سپاه به هم، ابو عبدالله حاجب باد، معروف به عروس الخیل، کشته شد و او که با از دست دادن حاجبش به دردسر افتاده بود. باد به هنگام فرار در میدان جنگ خواست از روی زین اسبش به روی اسبی دیگر بجهد که موفق نشد و به روی زمین افتاد و شانه‌اش شکست. (ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۷/۱۴۳)

آن دسته از سپاهیان باد که جان سالم به در بردند، از کوهپایه به دیاربکر رفتند. باد در حالی که هنوز رمقی داشت، در میان کشته شدگان افتاد. مردی از بنی عقیل (روذراوری، ۲۰۰۳: ۲۱۲ - ۶/۲۱۱) یا از حمدانیان (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۵۲) او را کشت و سرش را برای بنی حمدان برد و از آن دو جایزه‌ای عالی گرفت (روذراوری، همانجا؛ ابن الوردی، همان، ۲۹۹-۱/۲۹۸) دستها و پاهای باد قطع و به بغداد برده شد و بدنش در دروازه دارالاماره موصل به دار آویخته شد. (ابن اثیر، همانجا؛ ابن عبری، ۱۳۶۴: ۲۴۰) مردم موصل به خاطر این که بنی حمدان بدن باد را مثله کردند و به دار آویختند، شورش کردند و گفتند: "شایسته نیست با رزمنده و پیکار کننده با دشمن دین چنین کرد. سپس جسد او را پایین آوردند و کفن پوشانیدند و بر او نماز خواندند و دفن کردند." مردم موصل از قتل او بسیار اندوهگین شدند و بر او گریه و زاری کردند و ماتم گرفتند، بدین ترتیب باد در

چهاردهم محرم سال ۳۸۰ ق کشته شد (ابن ازرق، همانجا؛ ابن الوردی، همانجا؛ رودراوری، همانجا؛ ابن عبری، همانجا) و جان خویش را در آرزوی تصرف دائم موصل در معرکه طورعبدین از دست داد. (ابن ازرق، ۱۳۸۶: ۵۲؛ ابن الوردی، ۱۴۱۷: ۲۹۹-۱/۲۹۸؛ ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۱۴۳-۷/۱۴۲)

نتایج پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ظهور و قدرت‌یابی باد بن دوستک در دیاربکر تصادفی یا صرفاً ناشی از توان فردی او نبود، بلکه حاصل هم‌زمانی چند راهبرد سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و نظامی بود که در چارچوب الگوی تاریخی ابن‌خلدون قابل تبیین است. بررسی داده‌های تاریخی مربوط به این دوره نشان می‌دهد که باد توانست با ترکیبی از عصبیت محلی، بهره‌گیری از ضعف قدرت مرکزی، اتکا به موقعیت ثغور، و اتخاذ راهبردهای انعطاف‌پذیر نظامی، بنیانی برای تأسیس حکومتی محلی فراهم کند که علاوه بر شورش علیه آل بویه توانست در برابر خلافت عباسی نیز ایستادگی کند.

۱. شکل‌گیری عصبیت محلی و انسجام قومی در دیاربکر

مطابق الگوی ابن‌خلدون، «عصبیت» زیربنای شکل‌گیری هر دولت نو پا است. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که باد بن دوستک در ابتدا به‌وسیله‌ی جذب کردهای پراکنده هکاری، حمیدی و نواحی موصل، توانست هسته‌ای از نیروی انسانی وفادار و آزموده را در پیرامون خویش شکل داد. پراکندگی قبایل کرد در پی لشکرکشی‌های عضدالدوله، این قبایل را آماده پذیرش رهبری جدید کرد؛ به‌گونه‌ای که باد توانست برای نخستین بار میان قبایل پراکنده و فاقد ساختار سیاسی منسجم، انسجام ایجاد کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که این عصبیت برخلاف نمونه سنتی تنها بر مسایل قومی استوار نبود، بلکه نوعی عصبیت سیاسی - نظامی حول محور جهاد و غزا، دفاع از ثغور و در تقابل با فشار حکومت مرکزی شکل گرفت. این تحول دقیقاً همان ساز و کاری است که ابن‌خلدون در «تبدیل عصبیت ساده به عصبیت سیاسی» تبیین می‌کند. در نتیجه، باد پیش از آنکه وارد نبرد با آل بویه شود، یک پایگاه اجتماعی - نظامی با انسجام درونی ایجاد کرده بود که در بزنگاه ضعف حکومت مرکزی، آمادگی تبدیل‌شدن به یک نیروی سیاسی مستقل را یافت.

۲. بهره‌گیری دقیق از فرصت تاریخی پس از مرگ عضدالدوله

یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که نقطه‌ی عطف قدرت‌یابی باد بن دوستک، مرگ عضدالدوله و آغاز رقابت‌های داخلی درون خاندان بویه بود. مطابق الگوی ابن‌خلدون، فروپاشی دولت‌ها از ثغور آغاز می‌شود، زیرا در این نواحی، اقتدار مرکز کمترین نفوذ را دارد و گروه‌های ناراضی زودتر از دیگران واکنش نشان می‌دهند. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که باد با اتکا به راهبرد تأخیر (به تعبیر ابن‌خلدون)، پیش از مرگ عضدالدوله از رویارویی مستقیم با نیروی قدرتمند آل‌بویه دوری گزید و فعالیت خود را به مرزها و جنگ‌های پراکنده محدود ساخت. اما به‌محض درگذشت فرمانروای مقتدر آل‌بویه، او از مرحله انتظار به مرحله گردآوری سپاه و تهاجم گذر کرد و با سرعت توانست شهرها و قلعه‌های مهم دیاربکر را به تصرف درآورد. این یافته نشان می‌دهد که قدرت‌یابی باد نه یک اقدام احساسی، بلکه یک راهبرد زمان‌بندی شده بود که دقیقاً مطابق با الگوی ابن‌خلدون در مورد «زمان مناسب خروج از حاشیه به مرکز» پیش رفته است.

۳. جغرافیای ثغور: پشتوانه‌ای دفاعی ارزشمند

تحلیل تحولات نظامی نشان می‌دهد که عوامل جغرافیایی سهمی مهم در موفقیت باد داشت. دیاربکر و مناطق پیرامونی آن به دلیل: کوهستان‌های صعب‌العبور، مسیرهای محدود و قابل کنترل، قلعه‌های مستحکم، نزدیکی به مرزهای روم، ساختار اقتصادی مبتنی بر تجارت در ثغور، شرایطی را فراهم کرده بود که مطابق نظریه ابن‌خلدون، «مرزهای دوردست» را به بستر مناسب برای ظهور قدرت‌های محلی تبدیل می‌کند. باد از این ویژگی‌ها برای تداوم جنگ‌های چریکی، حملات ناگهانی، تعویق زمان، پناه گرفتن در ارتفاعات و خسته کردن سپاه بویه بهره برد. این شیوه جنگ، ساختار نظامی بویه‌یان را که بر سپاه پرشمار و کارآمد، لشکرکشی منظم و رویارویی مستقیم استوار بود، خنثی می‌کرد. در مقابل، سپاه دیلمی نه توان اقامت طولانی در این مناطق را داشت و نه امکان تأمین خوراک و عده داشت، و همین امر باعث شد که در چندین نبرد، با وجود برتری عددی، به نتیجه قاطعی دست نیابند.

۴. راهبردهای سیاسی باد: واقع‌گرایی به جای حملات ناگهانی

یکی از یافته‌های مهم پژوهش حاضر، ترکیب راهبردی سیاست خارجی باد است. برخلاف بسیاری از امرای محلی که خود را وقف جهاد دائمی با رومیان می‌کردند، باد به محض تثبیت موقعیت خود، به صلح با امپراتوری روم تن داد و این امر سه نتیجه تعیین‌کننده داشت.

الف. روم از مزاحمت دست برداشت و فرصت نفوذ باد در دیاربکر فراهم شد. ب. تهدید غرب برای او به فرصت تبدیل گردید و توانست از بی‌طرفی روم علیه آل‌بویه استفاده کند.

ج. با این صلح، باد به‌عنوان امیری واقع‌گرا و خردمند شناخته شد و توانست مقبولیت سیاسی کسب کند.

این واقع‌گرایی سیاسی، مطابق نظریه ابن‌خلدون، از ویژگی‌های «مرحله نخست دولت‌های در حال شکل‌گیری» است که در آن رهبران، بیش از هر چیز به بقا و گسترش قدرت می‌اندیشند، نه به سیاست‌های ناگهانی و آرمانی.

۵. ناکارآمدی راهبردهای نظامی عضدالدوله و صمصام‌الدوله

تحلیل تطبیقی داده‌ها نشان داد که بویه‌یان در مواجهه با قدرت رو به رشد باد مرتکب چهار خطای ساختاری شدند:

الف. اتکای یک‌جانبه به قدرت نظامی پرشمار و متمرکز که در منطقه مرزی و صعب‌العبور دیاربکر کارایی نداشت.

ب. بی‌توجهی به عصبیت محلی کردها و تصور اینکه با نصب حاکمان دیلمی می‌توان منطقه را کنترل کرد.

ج. عدم کنترل منازعات داخلی پس از مرگ عضدالدوله.

د. اختلافات درونی میان امرای بویه که سرعت واکنش آنها را به حداقل رساند.

این یافته‌ها به خوبی با الگوی ابن‌خلدون انطباق دارد که می‌گوید:

وقتی دولت مرکزی وارد مرحله «پیری» می‌شود، در برابر عصبیت‌های نوظهور ناتوان می‌گردد و ابتدا مرزها از کنترل خارج می‌شود.

موفقیت باد و ناکامی بویه‌یان دقیقاً در همین چارچوب قابل تبیین است.

ع. از جهادگری گمنام تا بنیان گذار حکومت

نتیجه دیگر پژوهش آن است که باد توانست از رزم آوری بی نام و نشان به بنیان گذار دولتی هر چند کوچک تبدیل شود؛ جریانی که ابن خلدون آن را «گذار از بدویت به دولت» می نامد. باد در آغاز صرفاً یک جنگاور مرزنشین امیری محلی، و فرمانده یک گروه پراکنده کرد، بود؛ اما با ترکیب عوامل پیش گفته، توانست هسته دولت بنی مروان را بنا نهد. این فرآیند نمونه‌ای آشکار از نظریه‌ی ابن خلدون درباره‌ی تبدیل «عصبیت ساده به دولت» است و نشان می‌دهد که چگونه تعامل میان ساختارهای ضعیف مرکزی، موقعیت ثغور، و فرماندهی محلی می‌تواند حکومت جدیدی را پدید آورد. این نتایج نشان می‌دهد که تحلیل حکومت بنی مروان بدون در نظر گرفتن الگوی ابن خلدون درباره‌ی «مرزها، عصبیت و چرخه انتقال قدرت» ناقص خواهد بود.

فهرست منابع و مطالعات

- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۷۱)، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق علی شیری، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- ابن اثیر، عزالدین، (بی تا)، *التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل*، تحقیق عبدالقادر احمد طیلمات، القاهره، دار الکتب الحدیثه.
- ابن ازرق، احمد بن یوسف علی بن الازرق، (۱۳۸۶ش)، *تاریخ میافارقین دیار بکر*، تصحیح بدوی عبداللطیف عوض، ترجمه و تحشیه قرچانلو، تهران، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول.
- ابن الوردی، زین الدین عمر، (۱۴۱۷ق)، *تاریخ ابن الوردی*، بیروت، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول.
- ابن بلخی، ابوزید احمد بن سهل، (۱۹۲۱م)، *فارسنامه*، لندن، لیدن، چاپ لسترنج و نیلکسون.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن خلدون، (۱۳۶۴ش)، *تاریخ*، ترجمه عبدالحمیدآیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن خلدون، (۱۳۶۹ش)، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
- ابن عبری، غریغوریوس ابوالفرج بن هارون المالطی، (۱۳۶۴ش)، *تاریخ مختصر الدول*، ترجمه محمد علی تاج پور و حشمت الله ریاضی، تهران، مؤسسه اطلاعات، چاپ اول.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۶۹ش)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.

امیر شاهکرمی، مهین، منتظر القائم، اصغر و پیرمردیان، مصطفی، (۱۴۰۱). *کاربست روش ابن خلدون در نقد اخبار بلاذری درباره فتوح قتیبه بن مسلم باهلی در ماوراءالنهر*. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۶ (۳۰). ۱۱۳-۱۳۵.

انطاکی، یحیی بن سعید بن یحیی الانطاکی، (۱۹۹۰م)، *تاریخ الانطاکی المعروف به صله تاریخ اوتیخا*، حقیقه عمر عبدالسلام تدمری، لبنان، حروس برس.

ایمانپور، محمد تقی، یحیایی، علی و جهان، زهرا. (۱۳۹۵). *بازیابی فرهنگ ایران باستان در دوره آل بویه: مشروعیت سیاسی حکومت*. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۰ (۱۹): ۵۰-۳۱.

باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۷۱ش)، *سلسله‌های اسلامی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

بدلیسی، شرف خان، (۱۳۶۴ش)، *شرفنامه*، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، چاپ دوم.

خضری، احمدرضا، (۱۳۸۴ش)، *تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی و دانشگاهی (سمت)، چاپ پنجم.

خضری بک، محمد، (۲۰۰۵م)، *محاضرات تاریخ الامم الاسلامیه*، بیروت، دارالکتاب.

ذهبی، شمس‌الدین ابو عبدالله الترمذی، (۱۳۶۴ق)، *کتاب دول الاسلام*، حیدرآباد، دارالمعارف العثمانیه، الطبعة الثانیه.

ر. ن. فرای و دیگران، (۱۳۷۲ش)، *تاریخ ایران*، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.

روذراوری، محمد بن حسین الملقب الظهیر الدین الروذراوری، (۲۰۰۳م/۱۴۲۴ق)، *ذیل تجارب الامم*، بیروت، دار الکتب العلمیه، الطبعة الاولى.

روستا، جمشید، (۱۳۹۲). *تحلیلی بر چگونگی قدرت‌گیری خاندان محلی دانشمندیان (آل دانشمند) در آنتالی*. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۷ (۱۳): ۱۷-۳۶.

زکی، محمد امین، (۱۹۳۶م)، *خلاصه تاریخ الکرد و کردستان من اقدم العصور التاریخیه حتی الان*، ترجمه محمد علی عونی، القاهره، مطبعه السعاده.

سامر، فیصل، (۱۳۸۸ش)، *دولت حمدانیان*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، (۱۳۶۳ش)، *مجمع الانساب*، تصحیح میر هاشم محدث، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ اول.

شکعه، مصطفی، (۱۹۵۹م)، *سیف الدوله الحمدانی*، القاهره، دارالقلم المکتبه التاریخیه.

طقوش، محمد سهیل، (۱۳۸۵ش)، *دولت عباسیان*، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- عباسپور، سیدعلی اکبر و تفضلی، عباس علی، (۱۳۹۱)، تبیین راهبردهای نظامی سلجوقیان در برابر کردهای بنی مروان (با تاکید بر الگوی تاریخی ابن خلدون)، فصلنامه فقه و تاریخ و تمدن، ۸۸-۶۶.
- غزالی، نصیحه الملوک، (۱۹۳۷م)، تهران، چاپ همایی.
- فرخی، یزدان و امین پور، آرش. (۱۳۹۷). شاه اسماعیل، امرای کُرد و از دست رفتن دیاربکر از ایران. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۲ (۳۲): ۱۰۹-۱۳۲.
- فوزی، فاروق عمر، (۱۹۹۸م)، *الخلافه العباسیه (الجزء الثانی)*، السقوط و الانهيار، فلسطين، دارالشرق النشر و التوزيع، چاپ اول.
- متز، آدام، (۱۳۶۲ش)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه علیرضا ذکاوتی، قراگزلو، تهران، امیرکبیر، چاپ اول.
- منسفیلد، پیتر، (۱۳۸۵ش)، *تاریخ خاورمیانه*، ترجمه عبدالعلی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نخست.
- منفرد، افسانه؛ باد کرد، *دانشنامه جهان اسلام*، (باقی نمانده)، ۱۹۰ و ۱۹۱/۱.
- موصلی، منذر، (۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق)، *العرب و الاکرد*، دارالعضون العربی، بیروت، الطبعة الثالثة.